

HİRİSTİYANLIK

Brandon, "Zealots", a.e., XVI, 947-950; R. M. Mackintosh, "Christians", *ERE*, III, 573-576; A. E. Garvie, "Christianity", a.e., III, 579-600; E. H. Minns, "Russian Church", a.e., X, 867-875; K. Cragg, "Christianity: in the Middle East", *ER*, III, 362-368; H. J. Hillerbrand, "Reformation", a.e., XII, 244-254; T. P. Halton, "Christianity and Hellenism", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1981, III, 653, 654; F. Schroeder, "Paul, Apostle, St.", a.e., XI, 1-12.

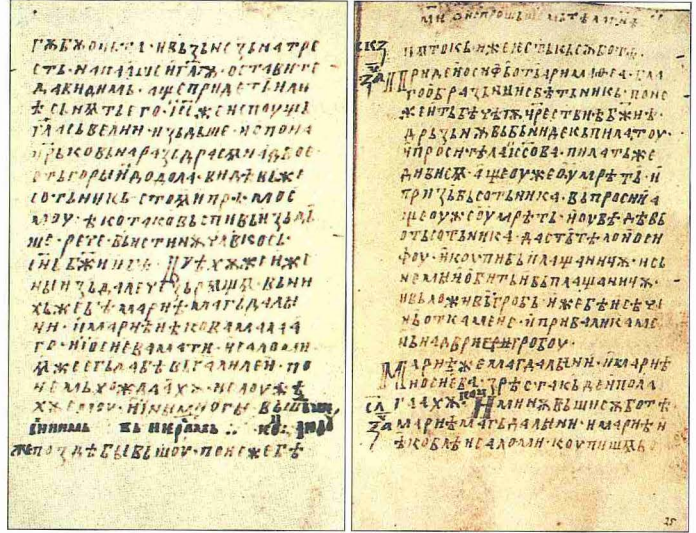


KÜRŞAT DEMİRCİ

III. KUTSAL METİNLER ve DİNİ LİTERATÜR

A) Kitâb-ı Mukaddes. Hristiyanlığın kutsal kitabı (Kitâb-ı Mukaddes, Bible) Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd'den oluşmaktadır. Yahudilerin kutsal kitabı olan Ahd-i Atîk, hristiyanlarca Kitâb-ı Mukaddes'in ilk bölümünü teşkil etmekte, Ahd-i Cedîd ise yahudiler tarafından kabul edilmemektedir. Hristiyanlar, bir başka dinin kutsal kitabına kendi kitapları içinde yer veren tek örnektir. Bütün hristiyan mezhepleri prensip olarak Ahd-i Atîk'i (Tanah) teşkil eden kitapları kabul etmektedir. Ancak Ahd-i Atîk'in İbrânice'si ile Grekçe tercümesi arasında metin farklılıkları söz konusu olup hristiyanların benimsediği metin Grekçe olanıdır. İskenderiye yahudilerine ait olan bu nüshada yahudi kano-nundaki kitaplara yapılan ilâveler dışında Katolikler'in "deutérocanonik" kabul ettikleri kitaplar da vardır, ancak bunlar yahudiler ve Protestanlar'ca kabul edilmemektedir (bk. AHD-i ATİK).

Kril
alfabesiyle
yazılmış
XIII. yüzyıla
ait bir
Kitâb-ı
Mukaddes
nüshasından
iki sayfa
(Evangelium
Dobromiri,
Skopje 1973,
I, 94, 95).



Sadece hristiyanlar tarafından kutsal sayılan Ahd-i Cedîd dört İncil ile Resuller'in İşleri, Pavlus'un (St. Paul) Mektupları (14), Genel (Katolik) Mektuplar (7) ve Yuhanna'nın Vahiy şeklinde gruplandırılan yirmi yedi kitaptan (bölüm) oluşmaktadır. I ve II. yüzyıllara ait olan bu farklı türdeki yazılar ilk kilisenin Mesîh olan İsa ile ilgili tecrübe, anlayış ve yorumundan ibarettir. Kilise bu kitapları kendi öğretisi için temel kaynak olarak kabul etmiş, daha birçok mektup ve kitap bulunmasına rağmen Doğu ve Batı kiliseleri IV. yüzyılda kutsal yazılar listesini yirmi yedi metinle dondurmıştır.

Hristiyan inancına göre Hz. İsa ne yazmış ne de yazdırmıştır. İsa ve havârilere döneminde (m.s. 70'e kadar) hristiyanlar Yahudilik'ten miras aldıkları kutsal yazılar koleksiyonunu kullanmışlardır; bu dönemde henüz Ahd-i Cedîd söz konusu değildir. İlk hristiyanlar, yazılı metinlerden çok şifahi geleneğe önem verdikleri için İsa Mesîh'in sözlerini başlangıçta yazıya aktarmamışlar, uzun süre şifahi olarak nakletmişlerdir. İlk nesil hristiyanların gittikçe azalması ve Hristiyanlığı benimseyenlerin zamanla çoğalması neticesinde Hz. İsa'nın sözlerini yazıya aktarma zarureti doğmuş, bu sebeple İnciller kaleme alınmıştır. Ahd-i Cedîd külliyyatı içinde ilk yazılanlar Pavlus'un Mektupları, en son yazılanlar ise Yuhanna'ya ait olanlardır. Bu külliyyatla ilgili liste çalışmaları II. yüzyılın ortalarında başlamış, IV. yüzyılda sona ermiş, Trent Konsili de (8 Nisan 1546) yirmi yedi metinden oluşan bir listeyi tasdik ve ilân etmiştir. Külliyyat içinde Hz. İsa'nın hayatının, faaliyet ve tebliğinin nakledildiği İnciller kilisece dört olarak belirlenmiştir (bk. İNCİL). Bu İnciller-

de Hz. İsa'nın hayat hikâyesi verilmekte, hristiyan teolojisi ve bazı temel inanç esasları ise daha çok Pavlus'un mektuplarında yer almaktadır.

Ahd-i Cedîd'i teşkil eden ve kanonik sayılan kitapların dışında kalan metinler kilise tarafından sahte (apokrif) kabul edilmektedir. Ahd-i Cedîd gibi apokrifler de İnciller, Resuller'in İşleri, Mektuplar ve Vahiy türü eserlerden oluşmaktadır. Apokrif kitapların hemen tamamı havârilere ya şâkirdler adına ve genel olarak liste tesbit faaliyetinden (kanonizasyon) önce Ahd-i Cedîd metinleri taklit edilerek yazılmıştır. Sahte sayılan İnciller'e örnek olarak İbrâniler, Ebioniler veya On İki Havâri, Nâsralılar, Mısırlılar, Peter, Thomas, Matthias, Philippe, Judas, Barthélemy, Barnabas, Basilide, Marcion İncili ve Ya-küb'un Protévangile'i (*DBS*, I, 471-483); Resuller'in İşleri türündeki apokrif eserlere örnek olarak Yuhanna'nın, Pavlus'un, Peter'in, Thomas'ın, André'nin, Barnabas'ın, Thaddée'nin, Philippe'in İşleri adlı kitaplar zikredilebilir. Korintoslular'a Üçüncü Mektup, Laodiceeliler'e, İskenderiyeliler'e Mektup Mektuplar'a; Peter, Pavlus, Philippe, Thomas ve bâkire Mer-yem'e nisbet edilen ve Yuhanna'nın Vahiy'ine benzeyen eserler de Vahiy türü yazılara örnek gösterilebilir. Didaché, Kerygma of Peter gibi Ahd-i Cedîd tarzına benzemeyen apokrifler de vardır.

Ahd-i Cedîd'in vahiy ve ilham mahsulü oluşuna gelince, Hristiyanlık genel olarak Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd'in ilham edildiğini kabul etmekle birlikte zaman zaman lafzen dikte edilmişliği hususunda farklı görüşler öne sürülmüştür. En eski zamandan beri Hristiyanlık dünyası hem Ahd-i Atîk'in hem de Ahd-i Cedîd'in

XV. yüzyılın ilk çeyreğine ait Yuhanna İncili'nden tezhipli bir sayfa (*State Armoury in the Moscow Kremlin, Moscow 1969, rs. 30*)



Rûhulkudûs'un işi, dolayısıyla Tanrı'nın bir faaliyeti olduğu konusunda hemfikir-
dir. Pavlus kutsal yazıların Tanrı tarafın-
dan ilham edildiğini belirtir (Timoteos'a
İkinci Mektup, 3/16). Kilise babalarına gö-
re kutsal yazılar yanılmazdır. Ahd-i Atîk'in
ve Ahd-i Cedîd'in Tanrı tarafından ya-
zıldığı hususu Florence (1441) ve Trent
(1546) konsillerinde teyit edildi. XVIII ve
XIX. yüzyıllarda ilmî tenkît yöntemi çer-
çevesinde yürütülen çalışmalar, Kitâb-ı
Mukaddes'in ilhama dayalı ve vahiy mah-
sulü olduğu kanaatini sarstı. Buna rağ-
men I. Vatikan Konsili kutsal yazıların Rû-
hulkudûs'un ilhamı altında kaleme alın-
dığını teyit etti. Papa XIII. Leo "Providen-
tissimus Deus" adlı genelgesinde (1893),
kutsal kitabın insanları araç olarak kulla-
nan Rûhulkudûs tarafından ilham edildi-
ğini ve bundan dolayı hatadan uzak oldu-
ğunu ilân etti. Böylece Katolik kilisesine
göre kutsal kitapların gerçek yazarı Tan-
rı'dır (*New Catholic Encyclopedia*, II,
383). Kutsal kitap yazarlarının Tanrı'nın
bir aracı olarak görülmesi kilisenin Saint
Thomas'tan bu yana benimsediği bir hu-
sustur; ancak XVIII ve XIX. yüzyıllarda ras-
yonalizm ve pozitivizmin de etkisiyle kut-
sal metinlerin ilâhî kaynaklı ve ilham mah-
sulü oluşu ciddi anlamda tartışıldı (bk.
AHD-i CEDİD).

XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar ge-
çen sürede Protestan teologlar, kutsal ki-
tabın ilham sonucunu kaleme alındığı görü-
şünü kesin olarak kabul ettiler de XIX.
yüzyıldan itibaren liberal Protestanlar
kutsal kitabın ilâhî ilhamla yazıldığı görü-
şünü reddetmişlerdir. Onlara göre Kitâb-ı
Mukaddes yalnızca yazarların dinî şevk-
lerini yansıtıyordu. Muhafazakâr Protes-
tanlar ise Kitâb-ı Mukaddes'in Tanrı'nın
insanlara verdiği tek araç olduğu fikrini
sürdürdüler, fakat onlara göre sadece
bizzat yazarlar ilham altında idiler, yoksa
onların yazıları ilham edilmiş değildi; zira
Kitâb-ı Mukaddes'te insanî hatalar
mevcuttur. XX. yüzyılda bazı fundamen-
talist mezhepler hariç Kitâb-ı Mukad-
des'in yanılmaz olduğu inancı genellikle
terkedilmiştir (*a.g.e.*, II, 384-386).

B) Gelenek (Tradition). Kitâb-ı Mukad-
des'in yanında özellikle Katolik kilisesinde
gelenekğin önemli bir yeri vardır. "Dinî ko-
nularla ilgili olup Kitâb-ı Mukaddes'te bu-
lunmayan bilginin nakledilmesi" anlamın-
daki gelenek, bütün vahyedilmiş dinler
içinde belki de en çok Hristiyanlık'ta söz
konusudur. Bu anlamda Hristiyanlık en
gelenekçi olan, geleneği doktrinle ilgili
gerçeğin kriteri yapan dindir. Hristiyan-

lık'ta, Mesîh hakkındaki bilgilerle bunla-
rın teolojik açıdan önemi ve hristiyan ha-
yatı için kullanımını içeren apostolik (ha-
vârilere ait) öğreti gelenek olarak nitelen-
dirilir (Korintoslular'a Birinci Mektup, 11/
2; Selânîkiler'e İkinci Mektup, 2/15).

Katolik kilisesine göre Hz. İsa Tanrı'dan
mesaj almış, havârilere de bu mesajı İsa'dan
alıp insanlara aktarmıştır. İlk hristi-
yan toplulukları oluştuğunda İncil henüz
yazılmamıştı ve hristiyanlar, Hz. İsa'nın
şifahî öğretilerine gelenek de denilen ha-
vârilere nakilleriyle bağlanıyorlardı. Pav-
lus, talebesi Timoteos'a duyduklarını iyi
hıfz edip sadık adamlara emanet etmesi-
ni öğütlemişti (Timoteos'a İkinci Mektup,
1/13-14; II/2). Böylece yeni dinin kurucu-
suna bağlanan bir zincir oluşmuştur. Ay-
nı kiliseye göre gelenek, kutsal yazıların
naklini ve hristiyan vahyinin yansıtan ge-
lenekle (verbal tradition) kurtuluş bahşeden
kilisenin hayat ve faaliyetini ifade
eden gelenek (real tradition) olmak üzere
ikiye ayrılır. Şifahî gelenek İnciller de da-
hil olmak üzere yazılı metinlerden önce
ortaya çıkmıştır. Kutsal kitap bir gelene-
ğin sonucu meydana gelmiştir. Katolik
inancında menşelerine göre ilâhî, aposto-
lik ve kiliseye ait olmak üzere üç çeşit ge-
lenek söz konusudur. Tanrı veya Mesîh ilâ-
hî geleneği başlatmıştır. Rûhulkudûs'un
ilhâmı altında havârilere apostolik gelene-
ği, havârilere sonrası kilise de kilise gelene-
ğini oluşturmuştur.

Gelenek ve kutsal metin arasındaki iliş-
ki kilise tarihinde önemli bir tartışma ko-
nusudur. Katolik kilisesi, kutsal metnin
yanında geleneğin de dinî otorite oluşu-
nu kabul etmektedir. Rûhulkudûs'un yar-
dımıyla ilk dönem kilisesinden bu yana
gelenek bir yasa olarak varlığını sürdür-
mektedir. Trent Konsili'nde hristiyan dok-
trin (vahiy) yazılı kitaplarda ve şifahî ge-
lenekte bulunduğu kabul edilmiştir (*a.g.e.*,
XIV, 225-228). I. Vatikan Konsili vahyin kısı-
men yazılı, kısmen de yazısız gelenekte
bulunduğundan bahsetmiş, daha sonra
bu yazılmamış gelenek kilisenin dini algı-
layış biçimiyle özdeşleştirilmiştir. II. Vati-
kan Konsili, kutsal kitap ve gelenek ara-
sındaki geleneksel anlam farklılığını vah-
yin iki değil sadece bir kaynağı olduğunu
belirtmekle halletmeye çalışmıştır. Buna
göre kutsal kitap ve gelenek tek bir vah-
yî ihtiva etmektedir.

Ortodoks kilisesine göre gelenek kav-
ramı Kitâb-ı Mukaddes, akide, ekümenik
konsil kararları, kilise babalarının yazıları,
kanonlar, ibadet, dua kitapları ve ikonları
içine alan bir bütünü ifade eder. Kitâb-ı

Mukaddes geleneğin sadece bir kısmını
temsil eder. Geçmişten gelen her şeyin
aynı değerde olmadığını düşünen Orto-
dokslar, geleneği oluşturan Kitâb-ı Mu-
kaddes ve yedi ekümenik konsil kararla-
rının yanılmazlığını, otoritesini ve de-
ğişmezliğini kesin olarak kabul ederler. Or-
todoks kilisesine göre gelenek Rûhulku-
dûs'un sürekli yön verdiği canlı bir mo-
deldir. Bir başka ifadeyle Rûhulkudûs ara-
cılığı ile Mesîh'le yakınlaşmaktır.

Diğer taraftan kilise babaları, özellikle
de Nazianzuslu Gregoire (Gregory of Na-
zianzus, ö. 389), Basil (ö. 379) ve John
Chrysostom'un (ö. 407) yorumları litürji-
yi oluşturan söz ve jestler, kilise hukukuy-
la ilgili düzenleme ve kurallarla ikonlar
geleneki oluşturmaktadır (Ware, s. 205-
214). Reformcular, havârilere ait gelenek-
le havârilere sonrasını geleneğini birbirin-
den ayırarak birinci ilâhî vahiy ile (Timo-
teos'a Birinci Mektup, 5/18; Petrus'un
İkinci Mektubu, 3/15), ikinciye ise beşerî
öğretiyle özdeşleştirdiler. İkinci anlamda-
ki gelenek ancak birinciye bozmadığı oran-
da kabul edilebilir (Well, s. 982). Luther'in
sadece kutsal metinlerin mutlak üstün-
lüğünü kabul etmesine, bunun dışındaki
bütün geleneklerin beşerî olduğunu söy-
lemesine rağmen Protestanlık'ta bütün
gelenekler atılmadı ve eski konsillerin ka-
rarlarına saygı gösterildi; kilise babaları
Zwingli ve Calvin tarafından zikredildi; fa-
kat bütün bunlar kutsal yazılara uygun-
luk oranında muteber sayıldı.

C) Kitâb-ı Mukaddes Tefsirleri. Hristi-
yan dinî literatürü içerisinde Kitâb-ı Mu-
kaddes tefsirlerinin önemli bir yeri var-
dır. II. yüzyıldan itibaren kilise babalarına
ait (patristik) literatür içerisinde ortaya
çıkmağa başlayan tefsir faaliyetleri hem
Eski Ahid hem de Yeni Ahid üzerine yapı-
lan yorumları kapsar. Yeni Ahid içerisin-
de Eski Ahid'e yapılan referanslarda ilk
hristiyanların tefsir çalışmalarını bulmak
mümkündür. Hristiyanlığın ortaya çıkışını
yahudi dünyasında meşrulaştırma ar-
zusunun bir sonucu olarak Yeni Ahid ya-
zarları Eski Ahid'i sembolik bir dille yo-
rumlamaya çalışmışlardır. Bu noktada
Yeni Ahid yazarlarının Philo'nun alegorik
tefsir metoduna benzer bir yol takip et-
tiği açıktır. Fakat onların bu yorumları
oldukça özeldir ve bir tefsir biliminin ku-
ruluşuna kaynaklık ettiği söylenemez.

Patristik literatür içerisinde ilk tefsir
çalışmaları, I. yüzyılın sonlarında yazılan
Clement'in birinci mektubu ile (*First Clem-
ent*) başlar. Burada Eski Ahid ahlâkî pers-
pektiften yorumlanmaya çalışılmaktadır.

HİRİSTİYANLIK

Erken dönemlere ait olmakla birlikte yazarı bilinmeyen, fakat kilise tarafından Barnabas'a isnat edildiği için Barnabas'ın Mektubu (*Epistle of Barnabas*) diye anılan başka bir metin, yahudi şeriatının geçersizliğini göstermek üzere Eski Ahid üzerine alegorik yorumlar yapar. II. yüzyılda Marcion'un Luka, Pavlus'un Mektupları (Timoteos'a Birinci ve İkinci mektuplar ile Titus'a Mektup) üzerine yazdığı ve halen kayıp olan tefsiri *Antitheses* adını taşıyordu. Gnostik hristiyanların Kitâb-ı Mukaddes üzerine çeşitli tefsirler yaptığı bilinmektedir. Origen, gnostik kökenli Valentinus'un öğrencilerinden olan Heracleon'un Yuhanna üzerine yazdığı tefsirlerden çeşitli iktibaslar yapar. Basilides'in *Exegetica* başlığını taşıyan bir İncil tefsiri vardı. Nag Hammadi metinleri arasında da tefsir mahiyetinde çalışmalar bulunmuştur. Justin Martyr, II. yüzyılda alegorik bir yorumla Eski Ahid'de İsa ile ilgili olarak düşündüğü kehanetleri değerlendirmişti.

Bilimsel anlamda Kitâb-ı Mukaddes tefsirinin ilk kurucusu Origen'dir. Onun *Scholia* adlı eserinde Tevrat'ın ilk dört kitabı, İşaya, Vaiz, Mezmurlar, Matta, Yuhanna, Galatyalılar'a Mektup ve Vahiy üzerine yorumlar yer alır. Ayrıca Neşideler Neşidesi'ne tefsir yazdığı bilinmektedir. Origen, aynı kitapları ve diğer pek çok Kitâb-ı Mukaddes bölümünü çeşitli tefsir kitaplarında ve vaazlarında da yorumlamıştır. Kendisinden öncekilere farklı olarak Origen fikirlerini hermenötik (kutsal kitap yorumu) üzerine kurmuştur. Bunun en açık örnekleri *De Principiis* adlı eserinin dördüncü kitabında görülmektedir. Platon'un beden, can ve ruh ayırımını (*New Catholic Encyclopedia*, II, 499) kutsal metinlere uyarlayan Origen'e göre Kitâb-ı Mukaddes bedenî, yani ilk bakışta taşıdığı literal ve tarihî anlam, kendisinin uygulamada genellikle dikkate almadığı fizikî veya ahlâkî anlam, Kitâb-ı Mukaddes'ten gelen diğer bütün anlamları ihtiva eden ruhî (sembolik) anlam olmak üzere üç şekilde anlaşılabilir. Origen ayrıca, Kitâb-ı Mukaddes yazarının nâdiren de olsa tarihî veya literal anlam konusunda hataya düşebileceğini kabul eder ve bu hatalı anlamların reddedilmesi gerektiğini söyler.

III. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan üç hristiyan okulu Kitâb-ı Mukaddes üzerine çeşitli tefsirler yapmıştır. Klasik hristiyan tefsir geleneği bir anlamda bu üç okulun geliştirdiği görüşlerin devamı niteliğindedir. a) İskenderiye Okulu. İlk hristiyan teoloji okulu olup Panta-

enus tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Bu zat hakkında fazla bilgi yoktur. Onun yerine geçen İskenderiyeli Clement (ö. 220) Philo'nun alegorik metodundan etkilenmiş, kutsal kitabın üç ayrı anlam ihtiva ettiğini (literal, ahlâkî ve alegorik) ileri sürmüştür. *Stromateis*, *Paidagogos* ve *Protrepticos* adlı eserleri Kitâb-ı Mukaddes tefsiri açısından zengin materyaller vermektedir. İskenderiye Piskoposu Saint Dionysius'un Vaiz ve Luka üzerine tefsirler yazdığı bilinmektedir. Uzun yıllar İskenderiye okulunun başkanlığını yapan Kör Didymus da Eski ve Yeni Ahid hakkında yorumlar yapmıştır. b) Kapadokya Okulu. Origen ve İskenderiye okulundan etkilenen Kapadokyalı kilise babaları arasında en önemlileri Aziz Basil, Nazianzuslu Gregory ve Nyssalı Gregory'dir. Kapadokya okulu literal ve alegorik bakış arasında kalmışsa da çoğunlukla alegorik metoda meyiletme eğilimi içinde olmuştur. c) Antakya Okulu. III. yüzyılın sonunda Aziz Lucian tarafından kurulmuştur. İskenderiyeliler'in görüşlerine zıt olarak literal ve tarihî tefsir geleneğini geliştiren okulun en önemli temsilcileri Aziz Eustathius, Tarsuslu Diodore, Aziz John Chrysostom ve Mopsuestialı Theodore, Cyril Theodore ve Suriyeli Ephraem'dir.

Hem Antakya hem de İskenderiye'nin tefsir metotları Batı'da Latin babaları arasında takipçiler bulmuştur. Batı'ya teolojik Latince'yi kazandıran Tertullian, kutsal metinler hakkında tefsir yazmamasına rağmen yazılarında bazı metinleri literal olarak yorumlamıştır. Romalı Aziz Hippolytus İskenderiye etkisi altında pek çok Grekçe tefsir kaleme almıştır. Pettau Victorinus çeşitli tefsirler yapmış olmakla birlikte bunlardan sadece Vahiy tefsiri günümüze kadar gelmiştir. Origen'in tesiri altında kalarak tefsir yapan önemli bir isim de Aziz Hilary'dir. Aziz Ambrose'un, herhangi bir tefsir yazmakla birlikte Eski ve Yeni Ahid'in çeşitli kitapları hakkında vaazlarında alegorik yorumlarda bulunduğu bilinmektedir. Kitâb-ı Mukaddes çalışmalarının babası sayılan Aziz Jerome eseri Latince'ye tercüme etmiş, ayrıca Eski ve Yeni Ahid'in çeşitli kitaplarına tefsirler yazmıştır. Batı'da hristiyan teolojisinin gerçek anlamda kurucusu olan Aziz Augustine, vaazlarında alegorik ve mistik yorumları kullanırken teolojik yazılarında literal tefsir metodunu benimsemiş, Tekvîn'in bazı ilk bölümlerini dört defa tefsir etmiştir. Onun Tekvîn üzerine yaptığı en önemli tefsir *De Genesi ad Litteram*'dir. *Confes-*

sions'un son üç bölümünde de yaratılış bahsini alegorik olarak yorumlamıştır. Bunların dışında çok sayıda tefsir çalışması vardır. Latin kilise babaları içinde tefsir yapan kişiler arasında Peter Chrysologus ve Cassiodorus zikredilebilir.

Ortaçağ tefsirleri genel olarak ilki VII. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın sonlarına kadar manastır tefsirleri, ikincisi de XII. yüzyıl sonlarından XVI. yüzyıla kadar skolastik tefsir olmak üzere iki dönemde incelenebilir. İlk dönem tefsirleri çoğunlukla halkı yetiştirmeyi ön planda tuttukları ve bu dönemdeki din adamları Kitâb-ı Mukaddes'in asıl dilini bilmedikleri için ortaya ilmî sayılabilecek tefsirler çıkmıştır. Bu dönem tefsirleri ağırlıklı olarak Origen'in alegorik bakışını benimsemiştir.

XII. yüzyılın sonlarında tefsir ayrı bir disiplin ve teoloji de bağımsız bir ilim olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemin öncü yorumcusu Laonlu Anselm'dir. Onun *Glossa Ordinaria* adlı eseri bu yüzyılın en etkili tefsiri olmuştur. XII. yüzyıldaki diğer tefsir çalışmalarının en önemlileri Peter Lombard'ın *Major Glossatura*'sı, Peter Comestor'un *Historia Scholastica*'sı ve St. Victorlu Richard'ın eserleridir.

XIII. yüzyılın ünlü müfessirleri Stephan Langton, Cremonalı Raymond, Saint Bonaventure, Albertus Magnus ve Thomas Aquinas'tır. Fakat şüphesiz bu dönemin en önemli yorumcusu Eyub, Mezmurlar'ın ilk elli bölümü, Yeremya 1-42 arası, Yuhanna, Pavlus'un mektupları ve Matta üzerine yorumları bulunan Thomas Aquinas'tır. XIV. yüzyılda kayda değer tefsir çalışmalarının yapıldığı söylenemez. Bu dönemin üç önemli yazarı Dominiken Meister Eckhart, Nicholas Trevet ve Lyralı Fransiskan Nicholas'tır. Eckhart Tekvîn üzerine biri literal, diğeri alegorik iki tefsir yazmıştır. Ayrıca Çıkış, Hikmet, Siracide ve Korintoslular'a Birinci Mektup ile Yuhanna üzerine şerhleri vardır. Lyralı Nicholas'ın en iyi bilinen çalışması olan *Postillae perpetuae in vetus et novum Testamentum* geniş etki yapmıştır. XV. yüzyılın sonunda skolastik tefsirin çöküşü ve alegorik yorumlara dönüş Jean Gerson ve Carthusianlı Denis'in çalışmalarına yansımıştır.

XVI. yüzyılda Grekçe ve İbrânice bilgisinin artması ile birlikte Kitâb-ı Mukaddes tefsirlerinde önemli değişiklikler vuku bulmuştur. Bu yenilikler reformcu müfessirleri derinden etkilemiş, özellikle aydınlanmacı sayılabilecek Erasmus'un Kitâb-ı Mukaddes'e filolojik yaklaşımları bu dönem tefsircilerin çoğunda tesirini göster-

miştir. Bu yüzyılda Lorenzo Valla Yeni Ahid üzerine tenkidî yorumlar yapmıştır. Konrad Pellikan'ın *Commentaria Bibliorum* adlı çalışması da filolojik tefsire giriş mahiyetinde bir eserdir. Martin Luther'in bilinen tek tefsir çalışması Galatyalılar'a Mektup'un tefsiridir.

XVIII. yüzyıldan itibaren tefsir çalışmaları büyük oranda aydınlanmacı felsefenin bakış açısını yansıtır. Öte yandan Richard Simon ile birlikte filolojik bilgi kullanılarak Kitâb-ı Mukaddes'in tarihi açıdan değerlendirilmesi tenkitçi bir bakışın ortaya çıkmasına yol açmıştır. XIX. yüzyılın sonuna kadar yapılan tefsir çalışmalarında ağırlıklı metot filoloji olmuş, nihayet XX. yüzyıldan itibaren hristiyan tefsir çalışmaları bağımsız bir disiplin olmaktan ziyade tarih ve teolojik araştırmaların bir alt dalı haline gelmiştir.

D) Patristik Literatür. Genel olarak "patristik literatür" ifadesi, erken hristiyan babalarının (bk. ÂBÂ) yaptığı çalışmaların bütününe anlatmak için kullanılır ve I. yüzyıldan VIII-IX. yüzyıllara kadar uzanır. Patristik literatürün bitiş sınırını daha örgütlü kurumların oluşturduğu felsefi mahiyette çalışmalar belirler. Patristik literatürde de felsefi unsurlar bulunmakla birlikte bu döneme ait eserlerin asıl amacı doğrudan felsefe yapmak değil Hristiyanlığı savunmaktır. Patristik literatürün yazıldığı şartlar bir yandan yahudilerin, öte yandan gnostiklerin oluşturduğu bir arka plana dayanır; kilise babaları da gerek bilgi gerekse üslup açısından bu mirasın etkisi altında kalmışlardır. Bu literatür içinde kaleme alınan eserlerin genel karakteri öğretici ve savunmacı bir mahiyete sahip olmasıdır. İlk patristik eserler Didache, Barnabas'ın Mektubu ve Hermas'ın Çobanı gibi Yeni Ahid'in kano-nizasyonu sırasında kaleme alınan öğretici mahiyetteki çalışmalardır. Clement'in birinci mektubu, Antakyalı Ignatius'un yedi mektubu, İzmirli Polycarp'ın Filippililer'e Mektubu ve Polycarp'ın Şehâdeti (Martyr Polycarp), Papias'ın İnciller'le ilgili fragmenleri ve Clement'in ikinci mektubu gibi diğer eserler aynı mahiyettedir ve aynı döneme tarihlendirilir.

Yaklaşık II. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık içerisinde güç kazanan gnostik grupların kendi literatürlerini oluşturmaya başladığı bilinmektedir. Bu tip çalışmaları ilk defa yapanlar Basilides ve Valentinus'tur. Ortodoks babaları bu tip eserleri şiddetle eleştirmiştir. Bu döneme ait gnostik çerçeveli birkaç eserden en kayda değer *Pistis Sophia* ile *Apocryphon Jo-*

hannis'tir. Pistis, yeniden dirilen İsa ile müridleri arasındaki diyalogu içerir, konusu düşünüş ve kurtuluştur. *Apocryphon Johannis*'in konusu da şer ve ondan kurtuluş yoludur. Mısır'da Nil üzerinde Nag Hamadi'de bulunan metinler de gnostik hristiyan literatürünü yansıtır.

Ortodoks literatürü ancak II ve III. yüzyıldan sonra yeniden canlanır. Bu literatürün ilk örnekleri çoğunlukla gnostik gruplara reddiye mahiyetindeki müdafaa-nâmelerdir (apoloji). Quadratus'un 124 yılı civarında yazdığı apoloji Ortodoks literatürün ilk ürünü olarak bilinmektedir. Justin'in Yahudiğe karşı Hristiyanlığı savunduğu *Trypho ile Dialog'u* da oldukça önemlidir. Gnostiklere en ağır eleştirisi Irenaeus'un *Adversus Haereses* adlı eserinde ortaya konmuştur. Hippolytus da gnostikleri eleştirir. Tertullian'ın *Apolo-gy'si* ise putperestlere karşı ağır bir eleştiri olarak klasikleşmiştir.

II. yüzyıldan IV. yüzyıla kadar olan süreçte Hristiyanlığın entelektüel merkezi İskenderiye'de odaklanır. Eflâtuncu te-sirler taşıyan ve mistik yanı ağır basan görüşleriyle bu okulun gerçek kurucusu Clement, *Stromateis* adlı eserinde yahudi-hristiyan mirası ile orta Platonizm'in bir sentezini yapar. Fakat bu okulun en önemli ismi şüphesiz Origen'dir. Tefsirleri ve vaazları yanında pagan filozof Cel-sus'a karşı yazdığı reddiye (*Contra Cel-sus*) en önemli çalışmasıdır. Aynı dönemde Ku-zey Afrika'da Latin hristiyan kültürü gelişmeye başlar. Bunların ilk önemli temsilcisi olan Novatian *De Trinitate*'sinde gnostik kökenli fikirleri eleştirir. Dönemin diğer önemli iki ismi Cyprian ile Lactan-tius'tur.

IV ve V. yüzyıllar arasında meydana getirilen patristik literatür mezhep çatışmalarıyla ilgilidir. Dönemin önemli eserleri arasında, aslında bir tarihçi olarak bilinen ve İznik kararlarına karşı Ariusçu eğilimi olan Eusebius'un *Historia ecclesiastica'sı* kayda değer bir çalışmadır. Aynı yazar, çeşitli tefsir çalışmaları ve Ankaralı Marcellus'a karşı polemik kitapları da yazmıştır. Onun etkisi Kudüslü Cyril'in *Catecheses*'inde ortaya çıkar. Daha tutucu kanatta, İznik akidesini benimseyen Athanasius'un *Apologia Contra Arianos* adlı polemik çalışması önemlidir. Athanasius'a ait başka polemik kitapları da vardır. Teslisin formüle edilmesine önemli katkıları olan üç Kapadokyalı baba da çeşitli eserler kaleme almışlardır. Basil'in Ariusçuluğa karşı yazdığı *Adversus Eunomium* ve *De Spiritu Sancto* adlı çalışmaları Nyssa-

lı Gregory'nin *Sermo Catecheticus* ve Nazianzuslu Gregory'nin *Theological Addresses*'i meşhurdur.

Kilisede III. yüzyıldan itibaren Doğu'dan gelen manastır hayatı etkili olmaya başlamıştır. Manastır hayatının Mısır'daki kurucusu olan Anthony ve Ammonas'ın Koptça yazdıkları eserlerin Grek ve Latince tercümelerinin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Evagrius Ponticus da geniş bir külliyat bırakan münzevilerdendir. Manastır çevrelerinden Athanasius'un yazdığı *Vita Antonii* gibi biyografik eserler de vardır. Mısır manastır ruhunu yansıtan önemli eserlerden biri V. yüzyıl civarında derlenmiş olan *Babaların Söyleşileri* adlı eserdir. V. yüzyılın ilk yarısında İskenderiye okulunun yanında, fakat ona zıt olarak Antakya okulu parlardı. İskenderiye okulunun bânîni yapısına karşılık Antakya okulu Kitâb-ı Mukaddes'i literal anlamda yorumluyordu. Antakya okulunun gerçek kurucusu olan Tarsuslu Diodore'ye ait pek çok çalışma vardır.

IV. yüzyıla doğru gelişen bir başka literatür Urfa ve Nusaybin merkezli Süryânî hristiyan literatürüdür. İlk büyük Süryânî babası Aphraates'ten günümüze yirmi üç çalışma kalmıştır. Diğer önemli isim Suriyeli Ephraem'dir. Ona ait çok sayıda eser arasında tefsirler, ilâhiler ve apolojiler de bulunmaktadır. Ephraem'in ölümünden sonra Urfa okulu İbas'ın katkısıyla Antakya okulunun anlayışına yaklaştı. Urfa Piskoposu Rabbula ise Antakya teolojisinden ziyade İskenderiye teolojisine kaydı. Onun çok sayıda mektubu ve ilâhi-siyle Nestorius'a karşı bir vaazı ve çevirileri vardır. Yine Urfalı bir yazar olan Narses Nestûrî kilisesinin önemli teologlarından biri olup içinde tefsir ve vaazlarla ilâhîlerin de bulunduğu çok sayıda eser yazmış, ancak bunlar günümüze ulaşmamıştır. V. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'da çalışan Mabbuğlu Philoxenus ise bir monofizittir ve ona ait on üç vaaz ile Kitâb-ı Mukaddes'in Süryânîce tercümesinin gözden geçirilmiş bir çevirisi bilinmektedir.

428'den itibaren Doğu'da ve Batı'da ağırlık kazanan Kristolojik (İsa merkezli) tartışmalara paralel olarak patristik literal çalışmalar da genellikle Nestûrîler ve Kadıköy Konsili taraftarları arasında İsa'nın kişiliği konusunda yapılan tartışmalardan oluşmuştur. Aynı dönemde Latin literatürü Grek literatüründen daha geri idi. IV. yüzyıldaki en önemli isim, astroloji eserleri ve apolojileri de bulunan Julius Firmicus Maternus'tur. Patristik dönem Avrupa'sında ilk önemli çalışmaları ya-

panlardan biri Poitiersli Hilary'dir. Diğer önemli isimlerden Milanlı Ambrosia iyi bir hatip ve apolojistti. Jerome ise Kitâb-ı Mukaddes'ı Latince'ye tercüme etmiş, ayrıca çok sayıda polemik kaleme almıştır. Fakat bu dönemin en önemli filozofu şüphesiz Augustine'dir; onun en iyi bilinen eserleri olan *Confessiones* ile *De Civitate Dei* hristiyan teolojisinin en meşhur klasikleridir. VI. yüzyıl Latin patristik literatürünün nihai safhası olup bu dönemin en önemli şahsiyetleri filozof ve devlet adamı Boethius ile yazar, edebiyatçı, filozof Cassiodorus ve güçlü bir şair olan Venantius Fortunatus'tur.

Patristik literatür Grek dünyasında daha uzun sürmekle birlikte V. yüzyılın ikinci yarısından sonra Doğu'da bir durgunluk başladı. Buna rağmen teoloji alanında Bizanslı Leontius kayda değer çalışmalar yapmıştır. VII ve VIII. yüzyıllardan itibaren Doğu Hristiyanlığı'nda patristik literatürün son iki ismi, kendisine mistik ağırlıklı eserler atfedilen Dionysius Areopagite ile İslâm coğrafyasında yaşamış olan Yuhannâ ed-Dimaşki'dir. Yuhannâ'nın en önemli eserlerinden biri *Pege gnōsēs*'tur (hikmet kaynağı). Üç bölüme ayrılan bu eserin ilk bölümü felsefe, ikinci bölümü heretikler, üçüncü bölümü Ortodoks imanı ile ilgilidir. İslâm'a yönelik eleştiriler kitabın ikinci bölümünde yer alır. Ayrıca onun hristiyan inancına yönelik, heretik hristiyan mezheplerini eleştiri mahiyetinde kaleme aldığı çok sayıda çalışmasının olduğu bilinmektedir.

E) Patristik Dönem Sonrası Dinî Literatür. Patristik dönem sonrasında literatür önceki dönemin yoğun apolojetik havasından kurtuldu; bunun en önemli sebebi, Hristiyanlığın artık tehdit unsuru olarak gördüğü diğer dinlerisaf dışı bırakmış olmasıdır. Bu dönemin en belirgin özelliği, artık basit ilmiyal kitaplarına gerek kalmadığı düşüncesiyle felsefi çalışmalara ağırlık verilmesidir. Fakat bu çalışmaların temel amacı objektif felsefi gerçeğe ulaşmak olmayıp hristiyan dogmalarını sabitleştirmektir. Öte yandan, aslında patristik filozoflarca başlatılan sürecin de bir devamı olarak bu literatür gittikçe Grek düşüncesinin hâkimiyetine giren bir havaya bürünmüştür. Patristik dönem sonrasında hristiyan düşüncesi, Augustine'in kalıcı tesiriyle uzun bir süre Yeni Eflâtuncu felsefenin etkisinde gelişti. Fakat XII ve XIII. yüzyıllardan itibaren Aristo ağırlıklı Arapça metinlerin Latince'ye çevrilmesi Batı'da Aristocu fikirlerin yayılmasına sebep oldu.

Patristik dönemle Ortaçağ literatürünü birleştiren çalışmaların ilk örneklerinden biri, İngiliz kökenli keşiş Bede'nin VII ve VIII. yüzyıllar arasında tarihlendirilen *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum* adlı eseridir. Bede'nin bundan başka tabiat tarihi, kronoloji, tercüme ve tefsire kadar uzanan çeşitli eserleri vardır. Bede'nin öğrencisi olan Alcuin çok sayıda tefsir ve dogmatik esere sahiptir. "Caroline minuscule" denilen el yazısı sistemini geliştirerek kutsal yazıların kolay yazılmasına katkıda bulunmuştur. Alcuin'in öğrencilerinden Rabanus Maurus da dualar, gramer, vaazlar, martiroloji (şehidler bilimi) ve keşişler için çeşitli kılavuzlar yazmıştır. Daha çok teknik mahiyette ve pratik kılavuzlar türündeki bu dönem çalışmalarına ait ilk felsefi ve teolojik eser İrlandalı John S. Eligena'nın *De Divisione Naturae*'sidir. Yazar bu kitabında Tanrı'nın tabiat içerisindeki konumunu ele alır; canlıların Tanrı'dan Yeni Eflâtuncu bir bakışla nasıl sudûr ettiği konusunu işler. Ayrıca onun Yuhanna İncili üzerine bir tefsiriyle çeşitli felsefi eserleri mevcuttur. XI. yüzyılın en önemli filozofu olarak Canterbury Başpiskoposu Anselm'in reformist mahiyetteki *Cur Deus Homo*, *De Conceptu virginali et pccato originali*, *De Processione Spiritus Sancti* adlarını taşıyan üç eseri oldukça önemlidir. XII. yüzyılda din ve politika arasında ilişkiler kurmaya çalışan Salzburili John'un *Policraticus*'u din ve devlet işleri arasındaki münasebetle ilgilidir. Onun mantık ve metafiziğe dair *Metalogicon* adlı önemli eseri yanında tarih konusunda eserler yazdığı da bilinmektedir.

XIII. yüzyıldan itibaren hristiyan literatürüne hâkim olan tek isim Ortaçağ'ın en büyük filozofu Aquinalı Thomas'tır. İtalyan kökenli Dominiken rahibi olan bu düşünürün en önemli iki eserinden biri misyonerler için kılavuz mahiyetindeki *Summa Contra Gentile*, diğeri Aristocu perspektiften teolojik bir çalışma olan *Summa Theologiae*'dir. Aynı zamanda kutsal kitaba ve Aristo'ya yazdığı şerhler de önemlidir. Aquinalı Thomas, bir anlamda hristiyan Batı literatürünün hem zirvesine hem de düşüşünün başlangıcına işaret eder. Nitekim ondan sonra reform hareketine kadar olan süreçte Katolik fikriyatında iç ve dış problemler sebebiyle durgunluk süreci başlamış, XV ve XVI. yüzyıllardan itibaren yeni hristiyan literatürü büyük oranda reformcu din adamlarının tekeline girmiştir.

Katolik düşüncesi ve Rönesans hümanizmi arasında yer alan Erasmus reform hareketine katkıda bulunan, fakat aynı zamanda onu eleştiren bir isim olarak önemlidir. Erasmus'un, gününün din anlayışını eleştiren hiciv ağırlıklı iki çalışması olan *Moriae Encomium* ve *Colloquia familiaria* klasikleşmiş eserlerdendir. Ayrıca Kitâb-ı Mukaddes ve kilise babalarının yazılarıyla ilgili çeşitli eserlerinin olduğu da bilinmektedir.

Reform hareketinin büyük ismi Martin Luther'in çok sayıda çalışması vardır. Başta bu çalışmalar olmak üzere reform literatürü Katolik dogmalarının eleştirisine ve reform inancının savunulmasına adanmıştır. Luther'in klasikleşmiş eserleri Hristiyanlığın müdafaasını yaptığı *Von der Freiheit eines Christenmenschen*, Katolik doktrinlerini eleştirdiği ve sakramentlerin sayısını ikiye indirdiği *De Captivitate Babylonica ecclesia praeludium*, papalığı eleştirdiği *On the Papacy at Rome*, ilmiyal mahiyetindeki *Von den guten Werken* gibi eserlerdir. Ayrıca vaazlar, Kitâb-ı Mukaddes tefsirleri ve polemikleri içeren çok sayıda çalışması vardır. Reform hareketinin diğer önemli ismi olan Jean Calvin'in Protestanlığı savunduğu *Christianae Religionis Institutio* adlı kitabı da klasikleşmiş bir eserdir.

XVII. yüzyıldan sonra Katolik kilisesi Aydınlanma sürecine paralel olarak içe kapanma dönemine girer. Hristiyan literatüründe bu durgunluğun ilerleyişini görmek mümkündür. Kilisenin misyon faaliyeti yeni çalışmaları ancak ilmiyal çerçevesinde üretir. Hristiyan teolojisinin yeni literatürü XX. yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye başlar. Bu literatür, genellikle globalizmin getirdiği çok kültür-lülükte Hristiyanlığın yerini tesbit etmeye yöneliktir ve bundan dolayı da büyük oranda diyalog kavramının felsefleştirilmesine ağırlık vermiştir.

F) Mistik Yazılar. Hristiyan literatüründe mistik çalışmalar büyük oranda X. yüzyıldan sonraki döneme tekabül eder. O güne kadar kilisede hâkim olan rasyonel felsefenin artık yeterli olmaması şeklinde tezahür eden kendi iç dinamikleri dışında mistik literatürün gelişmesinin X. yüzyıl sonrasına denk düşmesi iki dış sebeple ilişkilidir. Bunlardan biri, bu tarihte Avrupa'da feodal toplumun çöküşüyle birlikte gelen sıkıntılı bir atmosferin yarattığı karışıklıklardır. Kilisenin merkezî otoritesini sarsan pek çok heterodoks tarikatın ortaya çıkışının aynı döneme rastlaması bir tesadüf değildir. İkinci önemli

sebebe, özellikle XIV. yüzyıldan itibaren İslâm ve kısmen yahudi mistisizminin katkısında aranmalıdır. Avrupa Hıristiyanlığı'na bu kanal halinde her iki mistik kültürün yoğunlaştığı İspanya aracılığıyla açılmıştı. Mistik literatürün temel konusu Tanrı'nın yüceliği, insanın O'nun karşısındaki aczi, fakat İsa ile birleşme suretiyle Tanrı'ya yakınlaşma çabasıdır. Mistik literatürde zengin imajlar vardır ve bunlar çok defa İsa etrafında oluşmuştur. İyi bilinen örneklerden ilki Doğu'dan çıkar. X-XI. yüzyıllar arasında yaşayan Ermeni mistiği Narekli Gregory, temel eseri *Matean Oghbergowt*'unda (Ağıt kitabı) insanın Tanrı'ya olan bağımlılığını şiirsel bir ifadeyle dile getirir. Ayrıca Neşîdeler Neşîdesi'ne yaptığı yorumları içeren bir de tefsir kitabı vardır.

XI ve XIII. yüzyıllar arasında yaşayan Avrupa Hıristiyanlığı'nın üç büyük mistiğinden ilki Claivauxlu Bernard'dır. Teolog olan ve reformcu mahiyette fikirleri bulunan Bernard çoğu İsa sevgisini işleyen mistik eserler kaleme almıştır. Onun tefsir mahiyetinde çalışmalar yaptığı da bilinmektedir. İkinci önemli mistik *Güneşe İlâhi, Tembihler ve Ahid* adlı kitapları ile tanınan Assisili Francis, son isim ise Alman mistiği Meister Eckhart'tır. Ona ait 110 vaaz, on sekiz risâle ve altmış parçadan oluşan broşür günümüze ulaşmıştır.

XIV. yüzyılda yazarı bilinmeyen, fakat mistik çevrelerde oldukça etkili olan *The Cloud of Unknowing* adlı bir kitap ortaya çıkar. İngilizce yazılmış olan bu eserin kaynağı genellikle Dionysius Areopagite'nin *Theologia Mystica* adlı eserine kadar çıkarılmaktadır. XIV ve XV. yüzyılın kesişme noktasında ortaya çıkan en önemli mistik Thomas À Kempis'tir. Bir Alman mistiği olan Kempis'in çok sayıda şiir, vaaz ve risâlesi vardır. En önemli eseri ise *De imitatione Christi et contemptu omnium vanitatum mundi*'dir.

XVI. yüzyılın iki büyük mistiğinden ilki İspanyol John of the Cross'tur. En önemli eserleri *Noche obscura del alma* (Ruhun karanlık gecesi), *Cántica espiritual* (Mânevî ilâhî) ve *Llama de amor viva* (Aşkın canlı alevi) adlarını taşımaktadır. Diğeri ise Avilalı Teresa'dır. İspanyol kökenli olan bu kadın mistiğin en tanınmış eseri rahibelere öğütleri içeren, mistik ağırlıklı, mü-kemmellik yoluna ve ibadete adanmış bir hayatı temsil eden *The Interior castle*'dir (Bâtınî kale). XVII. yüzyılın son önemli mistiği Lutherçiler arasından çıkan Jakob Boehme'dir. İki önemli eseri *Şafa-*

ğın Başlangıcı ve Mesîhe Giden Yol'da İsa'ya olan bağlılığı vecd ifadeleri içinde dile getirir.

XVII ve XVIII. yüzyıllardan başlayarak hıristiyan mistik literatüründe bir zayıflama görülür. Bu dönemde Fransız Madame Guyon ve Emanuel Swedenborg gibi bazı önemli mistikler çıkmışsa da bunların çalışmaları zayıf imajlarla doludur ve psikolojik olmaktan ziyade felsefidir. XIX. yüzyıldan itibaren hıristiyan mistisizminde teosofistlerin etkisi görülürse de bu tarihten sonra mistik literatür gittikçe fakirleşmiş ve XX. yüzyılda neredeyse tamamen kaybolmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

E. Amann, "Apocryphes du Nouveau", *DBS*, I, 471-483; M. M. Parvis, "Text, N. T.", *IDB*, IV, 594-614; R. G. Clouse, "Alcuin of York", *The New International Dictionary of the Christian Church* (ed. J. D. Douglas), Michigan 1974, s. 23; R. E. Nixon, "Bede", a.e., s. 115-116; G. L. Carey, "Gregory of Nazianzus", a.e., s. 435; a.mlf., "Gregory of Nyssa", a.e., s. 435, 436; D. F. Well, "Tradition", a.e., s. 982; T. Ware, *The Orthodox Church*, London 1976; G. M. Dreves, "Hymns (Latin Christian)", *ERE*, VII, 16-25; J. T. Forestell, "Bible, II (Inspiration)", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1981, II, 381-386; T. A. Collins, "Bible, VI, History of Exegesis", a.e., II, 496-507; J. A. Fichtner, "Tradition", a.e., XIV, 225-228; F. W. Danker, "Biblical Exegesis", *ER*, II, 142-152; N. M. Sarna, "Biblical Literature, Hebrew Scriptures", a.e., II, 152-173; J. H. Charlesworth, "Biblical Literature, Apocrypha and Pseudepigrapha", a.e., II, 173-183; R. F. Collins, "Biblical Literature, New Testament", a.e., II, 183-202; J. J. O'Meara, "Eriugene, John Scottus", a.e., V, 146-147.



MEHMET AYDIN

IV. HİRİSTİYAN İNANÇLARI

A) İnanç Esaslarının Teşekkülü. Hıristiyan literatüründe inanç kavramının karşılığı olarak kullanılan temel kelime *dogma*dır; buna yakın anlamda *confessio* ve *fides* kelimeleri de kullanılır. İlk hıristiyanlar dogma terimini, "ilâhî vahiy yoluyla gelen ve kilise tarafından doğru olarak tanımlanan öğreti" anlamında kullandılar. Kilisenin (Protestanlık hariç) dogma ifadesinden anladığı şey kökeni ilâhî olduğu için değiştirilemeyecek inançlar bütünüdür. Bu öğretilerin hıristiyanların kurtuluşu için hayati önem arzettiğine inanılmakta, bunlardan birinden ayrılmanın hem kurtuluş hem de kilisenin hayatıyeti için tehlikeli olduğu kabul edilmektedir.

Kilise geleneğine göre dogmaların kökeni Yeni Ahid'de bulunur. Bununla birlikte dogmaların oluşumunda kökeni Yeni Ahid'e çıkan kavramları şerheden gele-

neğin rolü de önemlidir. Burada gelenek kavramı, kilise babalarının inançlarından konsil kararlarına kadar geniş bir çerçeveyi ifade eder. Öyle ki gelenek de bizzat dogmanın kaynağı haline dönüşebilmektedir (yk. bk.). Roma kilisesi dogmaları kesin bir şekilde belirleyip tesbit etmiştir. Ortodoks kilisesinde dogmalar bu kesinlikte belirlenmiş değilse de dogmalara kaynak teşkil eden geleneğin sınırları daha geniş tutulmuştur. Modern dönemde Adolf von Harnack'ın başını çektiği liberal Protestanlık ise klasik dogmaların oluşumunu kilisenin Helenleşme'siyle açıklamış ve bu yüzden onları reddetmiştir.

Tarihi açıdan bakıldığında hıristiyan dogmalarının oluşumu, Yeni Ahid külliyyatının ortaya çıkışından itibaren çevredeki sosyokültürel şartların etkisi göz önüne alınmadan doğru olarak değerlendirilemez. Hıristiyan inancının Yeni Ahid'e has otantik kaynaklarından başka Yahudilik ve Grek-Roma kültürüne kadar uzanan farklı kaynakları da mevcuttur. Bu kaynakların hepsi dogmaların tesbit edilmesinde ayrı ayrı roller üstlenmiştir. Meselâ Pavlus'un mektuplarında görülen Tanrı ile insan arasındaki ilişkinin Roma hukuk terminolojisi çerçevesinde ele alınışı dönemin geçerli hukuk literatürünün etkisini yansıtır. Öte yandan teslîsin formüle edilmesinde Yeni Eflâtuncu felsefenin etkisi açıktır. Böylece dogmaların tesbit edilmesi sürecinde dinî kaynaklardan başka felsefî ve kültürel telakkiler de etkili olmuş, fakat yine de kilise dogmalarının oluşumunu tamamen ilâhî irade ve ilhamın etkisinde gerçekleşen bir gelişme olarak kabul etmiştir. Protestanlık hariç kilisenin bugün resmen benimsediği dogmalar hıristiyan inancının temeli olarak görülmüştür.

Hıristiyan inanç ve doktrinleri Kitâb-ı Mukaddes öncesi havâri inançlarına, bu inançların belirlediği kutsal yazılara ve konsil kararlarına dayanmaktadır. Başlangıç yıllarında hıristiyanların Tevrat dışında kutsal kitapları yoktu. Zamanla Pavlus, İncil yazarları, Petrus ve diğerleri Hz. İsa ile ilgili şahit oldukları veya duydukları şeyleri yazmaya koyuldular; önce Pavlus'un mektupları, daha sonra da İnciller kaleme alındı. Bu yazılar inananlarca Tanrı tarafından ilham edilmiş bilgiler, iman esasları olarak kabul edildi. Hıristiyanlığın bugünkü inançları, Pavlus tarafından kaleme alınan ve İnciller'den önce hıristiyanlar arasında yayılan mektuplar vasıtasıyla ortaya konmuş, daha sonra bu esaslara uyan İnciller kutsal kabul edilmiştir.